

۱- نقشه دره گنج در شهر قزوین

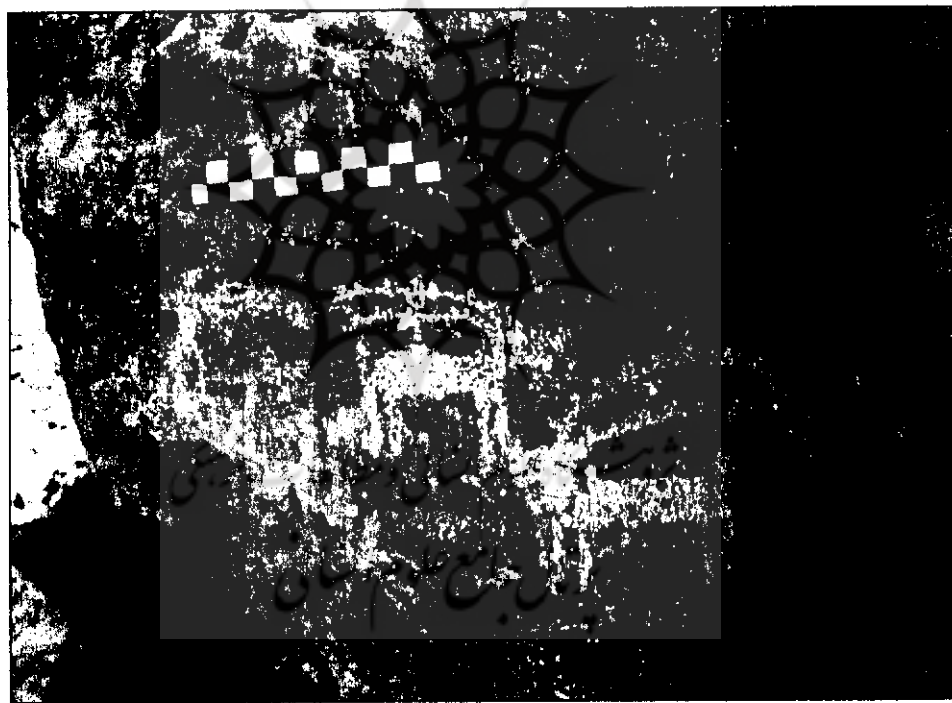
شماره (۱): نمایی از صخره در دوده گنج، شهرستان نفت که دارای نگاره‌های
 است و با علامت مشخص شده است.

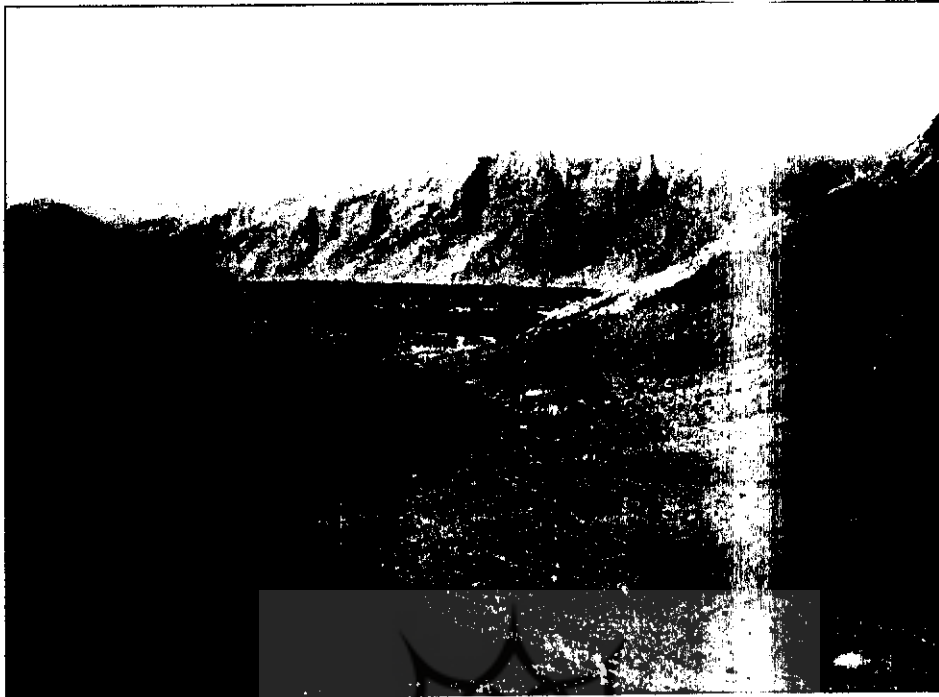
عکس شماره (۲): نمایی کلی از نگاره‌ها و طرح‌ها بر روی صخره در دوده گنج

عکس شماره (۳): تصاویر بزکوهی، انسان در حال کشیدن کمان «دره گنج»

عکس شماره (۴): تصاویر دو بزکوهی در مقابل یکدیگر که دارای شاخ‌های بلند و به عقب برگشته که شاخ‌ها به صورت بند بند حجاری شده که نشانگر سن زیاد آنها است. بدن بزهای کوهی کشیده و دارای پاهای استوار و دم صاف و به سمت بالا است. جلوتر از این حیوانات، تصویر تحریدی انسان شکارگر در حال کمان کشیدن دیده می‌شود

عکس شماره (۵): تصویر کمین گاه (محل گردنه بستن) که صخره مورد نظر بر روی آن
حک شده در عکس با علامت O مشخص شده است.

در تمام تصاویر مربوط به بز کوهی دم آنها صاف به سمت بالا و با بدن های کشیده و پاهای استوار حجاری کرده اند. دیده می شود که تصاویر برخی نگاردها را بر روی نگاردهای قدیمی تر که اغلب آنها در حال محو شدن است حجاری کرده اند و یا اینکه تصاویر قدیمی را مجدداً بازآفرینی و آشکار نموده اند. اغلب تصاویر حیوانات کوچک می باشند.

موقعیت منطقه برای نگارگری:

نگارگری بر روی صخره در گنج دره ممکن است توسط شکارچیان انجام شده باشد زیرا بر روی صخره، نقوش و نگاره ها در ارتباط مستقیم با شکار است و حتی صحنه های شکار و حمله به بزهای کوهی را می بینیم. به نظر می رسد که مکان گنج دره کمین گاه مناسب شکارچیان بوده است و به اصطلاح محل گردنه بستن می باشد. و بنا به تجربه شکارچیان محلی را انتخاب می کنند که راحت تر بتوانند او را تعقیب نموده و شکار نمایند و احتمال می رود این مکان محل تردد گله های بز کوهی باشد. و از آنجا که تردد گله های بز کوهی و شکار آنها در همه ساعات اتفاق

(شاخ های به صورت بند بند احتمالاً با انگر سن بالای حیوان است).

زیر پای بز کوهی ریش دار نقش انسانی به صورت استلیزه شده در حال کشیدن کمان و حمله به دو بز کوهی که یکی بزرگ و درشت تر (بز کوهی مادر) و دیگری کوچک (بزغاله) دیده می شود. و از دیگر تصاویر، نگاره بز کوهی که در حال محو نابود شدن است، می باشد. (عکس شماره ۳)

در قسمت تحتانی صخره، و زیر انباشت قرمز رنگ، تصویر بز کوهی ریش دار با شاخ های به عقب برگشته که با فاصله کمی در عقب حیوان مذکور تصویر انسان است. مشاهده شده می شود. (عکس شماره ۱)

آخرین نگاره ها مربوط به قسمت بالایی و گوشه چپ صخره است. که تصاویر دو بز کوهی ریش دار مقابل با بدن کشیده و شاخ های بلند به عقب برگشته که شاخ ها به صورت بند بند حجاری شده است مشاهده می شود. و جلوتر از بزهای کوهی نگاره انسانی به صورت خلاصه شده در حال کشیدن کمان دیده می شود. (عکس شماره ۴)

نمی‌افتاد، پس شکارچیان می‌توانستند در مواقعی از شبانه روز در کمینگاه و پیرامون آن به فعالیت‌های دیگر از جمله به نگارگری بر روی صخره بپردازند. علاوه بر آنکه در نگارگری صخره‌ها به اهداف دیگری چون ازدیاد نسل بز کوهی و افزایش توان و جراثشان در شکار حیوانات نظر داشتند. (عکس شماره ۵)

زمان نگاری:

تاریخ گذاری سنگ نگاره‌ها به مراتب دشوارتر از تاریخ گذاری آثار باستانی است علت آن، نخست آنکه این حکاکیها در اغلب موارد سنتی هستند که از کهن‌ترین ایام هنر ورزی آدمی تا فنی دقیق و مستقیمی برای تعیین سن این آثار بدست نیامده است. برای تاریخ گذاری نسبی سنگ نگاره‌ها از راههای زیر می‌توان بهره برد: بررسی و تحقیق در نوع حیوانات (وحشی و اهلی با استفاده از تاریخ اهلی شدن حیوانات) نوع ابزار آلات (شکار و چوپانی نظیر تیر و کمان، نیزه) نوع پوشش و لباس نگاردهای انسانی، سبک هنری آنها، نحوه و عمق حجاری، کهنگی و جدید بودن اثر نگاره‌ها بر روی صخره، کتیبه و نوشتار و... استفاده از روشهای فوق مستلزم مطالعه جامع تر، جمع آوری و طبقه‌بندی نمونه‌های مشابه در سطح استان و کشور است. در خصوص نگاره‌های سنگی دره گنج به احتیاط و احتمال می‌توان اظهار داشت با توجه به اینکه نقوش و نگاره‌ها به مرور

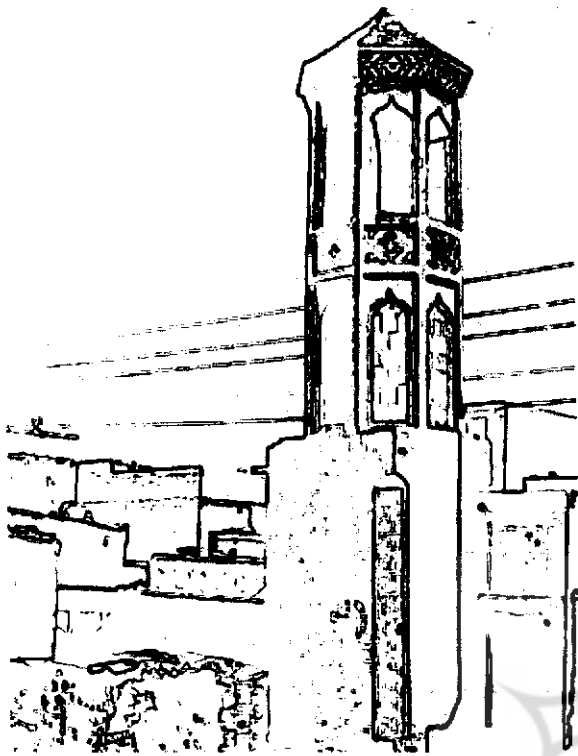
زمان و در اثر عوامل جوی (باد و باران و برف و...) و به خاطر اکسید شده شدن و هوازدگی تغییر رنگ می‌دهند و فرسوده می‌شوند، و در مقایسه با نگاره‌های سنگی در حوالی کوههای ندوشن که دارای تاریخ قرن پنجم هجری قمری را دارند که فرسوده شده و رنگ باخته‌اند، نقوش و طرح‌های بر روی صخره دره گنج از نو تازگی و عدم فرسایش و تغییر رنگ برخوردار هستند و به نظر می‌رسد که نگاره‌های سنگی متعلق به دوره اسلامی (حداقل قرن پنجم هجری) باشد.

منابع

- ۱- مطالعات میدانی نگارنده
 - ۲- موزه‌هایی در باد، دکتر مرتضی فرهادی
 - ۳- گیتاشناسی ایران - مهندس عباس جعفری - جلد سوم
- در تهیه و تنظیم این گزارش عزیزان زیر همراه و همکار بوده‌اند و برای آنها بیهوشی و سرفرازی آرزو مندیم.
- ۱- آقای مهندس خادم زاده، مدیر کل میراث فرهنگی استان یزد.
 - ۲- آقای جمال دهقانی، مسئول نمایندگی میراث فرهنگی شهرستان تفت.
 - ۳- آقای کمال حیدری، همکار.
 - ۴- آقای محمدرضا حصارنوی.
 - ۵- خانم حسینی که در تالیف گزارش دقت خاصی میدول داشته‌اند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

معماری آب انبارهای شهر قزوین

غلامحسین معماریان

مقدمه

اگر چه آب انبارها و دیگر بناهای وابسته به منابع آب شهری و روستایی بخشی از میراث معماری و مهندسی ایران را تشکیل می‌دهند، اما متأسفانه به علت‌های مختلف آنها در حال تخریب هستند و احتمالاً تا زمانی که چندین دور آثار کمی از آنها به جای خواهد ماند. در این مقاله که بخشی از یک تحقیق گسترده درباره معماری آب انبارها است سعی بر این است تا ویژگیهای این بنای ناشناخته معرفی و تخریب و تحلیل شود. همچنین شناسایی و تهیه اسناد، بخشی از فرآینک معماری و مهندسی ایران یکی دیگر از اهداف در این تحقیق است.

مروری اجمالی بر مراجع

درباره شهر قزوین دو نوشته شده‌اند هایی از آب انبارها و قناتهای شهر قزوین ارائه می‌دهند. در کتاب «مینودر یا باب‌الجنه قزوین»^۱ مؤلف بخش کوچکی از کتاب را به قنات و کاریزهای قزوین و آب‌انبارهای شهر اختصاص داده است. آنگونه که در این کتاب عنوان شده است در این شهر تا سده پنجم مردم از آب چاهها استفاده کرده و در زمان غزنویان اولین کاریز شهر احداث شد. سپس ساخت کاریزها ادامه یافت و تا سده هشتم تعداد کاریزها هشتاد عدد بوده است تا دوره معاصر تعداد قناتهای شهر ۱۲ عدد بوده که دو، عدد آن دایر و متأسفانه بقیه متروک شده‌اند. مؤلف کتاب سپس به معرفی اجمالی قناتها پرداخته است.

در فصل پنجم نگارنده آب‌انبارهای قزوین را معرفی

می‌کند. در پایان نام تعداد زیادی آب‌انبار در شهر آورده شده است. با مراجعه محلی به تعدادی از آنها مشاهده شده که آنها یا کاملاً تخریب شده، یا ساختمانهای جدید جایگزین آن شده‌اند و یا فقط بخشی از آنها سالم مانده است.

دومین مرجع مقاله‌ای تحت عنوان «آب‌انبارهای ایران»^۲ است. در این مقاله به ویژگیهای کلی آب‌انبارها در نقاط مختلف ایران پرداخته شده و در پایان درباره آب‌انبار حاج کاظم قزوینی و ویژگیهای معماری آن اطلاعاتی ارائه شده است.

منابع تأمین آب در شهر قدیم قزوین

شهر قزوین هر چند که در منطقه‌ای نسبتاً حاصلخیز قرار گرفته است اما در طول تاریخ زندگی آن همیشه با مشکل کم آبی مواجه بوده است. بحث کمبود آب در این شهر از حیطه موضوعاتی است که مورد بحث بیشتر جغرافیایانویسان قدیمی قرار گرفته است. در کتابهای جغرافیای تاریخی چون البلدان (۲۷۸ هجری)، مسالک و ممالک اصطخری (۳۴۰ هجری)، مقدسی (قرن پنجم)، حدودالعالم و دیگر کتب درباره آب و آبادانی قزوین مطالبی آمده است.

منابع تأمین آب این شهر را پیش از ساخت آب انبارها می‌توان به سه بخش رودخانه‌ها، کاریزها و چاههای آب، تقسیم کرد. دو رودخانه ارتزک و دیزج، رودخانه‌های فصلی هستند با توجه به اینکه رودخانه‌ها در تابستانها خشک بوده‌اند و نمی‌توانسته‌اند جوابگوی فصل گرمای مردم شهر باشند، بنابراین استفاده از دیگر وسایل تأمین آب ضروری بوده است.

چاههای آب یکی از قدیمی‌ترین وسایل تأمین آب مردم شهر قزوین بوده‌اند. در چند کتاب درباره گذشته بسیار دور چاههای آب مطالبی آمده است. چاههای آب نه تنها در شهر قزوین بلکه دیگر شهرهای ایران پیش از آب انبارها، اصلی‌ترین وسیله تهیه آب بوده است. در شهر یزد نیز هنوز چاههای معروف به چهل گز در خانه‌های قدیمی وجود دارد که برای تهیه آب آشامیدنی خانه‌ها و احتیاجات دیگر مورد استفاده داشته است. اما آنچه که در شهر قزوین اتفاق می‌افتد وجود چاههایی تا عمق ۱۰۰ گز بوده است که دو برابر و نیم عمیق‌تر از چاههای عمیق یزد بوده است.

کاریزها بیش از هزار سال پیش در شهر قزوین ساخته شده‌اند و هنوز هم برخی از آنها آبدمی دارند. آنچه که از کتب مورخین و جغرافیدانان می‌توان استنتاج کرد، ساخت تدریجی این پدیده مهم بوده است.

دکتر ورجاوند درباره کاریزهای قزوین می‌نویسد: نخستین قنات در قزوین به زمان محمود غزنوی نسبت داده شده است، در حالی که مشاهده می‌کنیم قبل از آن به اعتبار نوشته اصطخری در قزوین کاریز وجود داشته است. از سوی دیگر قناتی که تا چندی پیش از زیر صحن مسجد جامع جریان داشت به نام قنات خمارتاشی معروف بوده و از آثار قرن ششم دانسته شده است. اگر کاوشها و پیگردها وجود دو مسیر مختلف در دو سطح را در این محل ثابت نکند، می‌توان چنین نتیجه گرفت که برای ایجاد قنات خمارتاشی دست کم از بخشی از مجرای قنات کهن مورد اشاره اصطخری بهره گرفته شده است.^۲

درباره تاریخ ساخت کاریزها، تعداد، میزان آبدمی، مسیر عبور از بیرون شهر و محلات داخلی، مکان مظهر، تا خروج آن از شهر در چند کتاب قدیمی و معاصر مطالب مفصلی آمده است.^۳ در بخش بعد، به مسیر قناتها در ارتباط با نحوه قرارگیری آب انبارهای شهر اشاره خواهیم کرد. آنچه که در خاتمه درباره کاریزهای این شهر می‌توان به

صورت اشاره‌وار آورد به شرح زیر است:

تا قرن چهارم فقط یک نهر آب جهت آشامیدن وجود داشته است.

آب قناتها گاه‌آ سنگین بوده تا جایی که آب بعضی از آنها برای تازه واردین بیماری‌زا بوده است.

بیشتر آب کاریزها صرفاً وقف مواردی خاص می‌شده است، مانند کاریز ملکی که وقف آشامیدن، حمام، و مصارف محله‌های ابهر، ارداق و راه ری بوده و نباید به استفاده کشاورزی می‌رسیده است.

برای دسترسی به آب قناتهایی که مظهر آنها در داخل شهر نبوده است تا بیست پله باید به پایین می‌رفتند. برای رسیدن به آب از اندامهایی بنام پایاب و پاکنه استفاده می‌شده است.

موقعیت آب انبارها

در شهر کم آبی مانند قزوین، بنابر نیاز در هر کجا که موقعیت ایجاب می‌کرده، آب انبار ساخته شده است. قزوین را می‌توان از محدود شهرهایی دانست که دارای آب انبارهای متعددی بوده است. این شهر را می‌توان با شهری چون یزد مقایسه کرد. تعداد آب انبارهای شهر قزوین با رشد شهر قدیم توسعه یافته است. در این بخش اشاره‌ای به موقعیت آب انبارها در ارتباط با مسیر کاریزها و همچنین موقعیت آب انبارها در ارتباط با یافت اطراف آن مطالبی آورده خواهد شد.

کاریزهای شهر قزوین از طرف منطقه شمالی شهر، از شمال غرب تا شمال شرقی و کمی مایل به شرق وارد شهر قزوین می‌شوند. ما می‌توانیم برای کاریزها با توجه به موقعیت فعلی خیابانهای جدید الاحداث مکانهای زیر را مشخص کنیم:

کاریزهای شمال غرب: کاریز خمارتاشی، کاریز آخوند، کاریز شاه... واقع در شمال غرب خیابان سعدی.

کاریزهای شمالی: (به ترتیب از غرب به شرق). کاریز حلال آباد، کاریز اصفرخانی، کاریز طیفوری، کاریز خیابان، کاریز قوللر آقاسی.

کاریزهای شمالی شرقی: کاریز حاتم بیگ خاتونی، کاریز میرزا رسولی، کاریز آقا جلالی، کاریز شیخ احمدی.

مادر چاه کلیه قناتهای یاد شده در کوههای شمالی (شمال غربی تا شمال شرقی) هستند و از فاصله‌های زیاد با زحمت فراوان به شهرها کشیده شده‌اند. مسیرهایی که قناتهای یاد شده در شهر طی می‌کرده‌اند و محلاتی را که دربر می‌گرفته‌اند